

MUSTAQILLIK DAVRI TERMINOLOGIYASI

*Saidova Dildora Baxtiyarovna**TDSI Akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi:*

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik davridan oldin bizga kirib kelgan so'zlar, eskirgan (arxaik) qatlam sirasiga kirib qolgan bir qator terminlar haqida. "Davlat tili to'g'risida"gi Qonunning ahamiyati. Istiqloq davrida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy, ma'naviy hayotda yuz bergan tub o'zgarishlarning o'zbek terminologiyasiga ta'siri. 90-yillar boshida o'zbek jamiyatida kechgan puristik harakatning ijobiy va salbiy tomonlari. O'zbek tili terminologiyasida mutlaqo yangi tushunchalarning ifodalanishi. O'zbek terminologiyasi asosan ikki manba: a) o'zbek tilining o'z imkoniyatlari va b) G'arbiy Yevropa tillaridan shiddat bilan kirib kelayotgan ko'pdan-ko'p o'zlashmalar hisobiga yanada takomillashuvi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, terminologiya, ilm-fan, terminologik tizimlar, ta'lim, davlat tili.

Sobiq sho'rolar hukmronligi vaqtida o'zbek tili terminologiyasi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi haddan tashqari ko'p miqdordagi o'zlashma terminlar hisobiga kengaydi. Soha terminologiyasi tizimining vujudga kelishida sof o'zbekcha leksik birliklar bilan birga ruschabaynalmilal terminlarning roli yuqori bo'ldi. Bu jihat ayniqsa, tabiiy fanlarga xos terminologik sistemada yaqqol ifodasini topdi. Mustaqillik davri o'zbek terminologiyasi globallashuv va internetga qadam qo'yilgan XXI asrda har tomonlama takomillashuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Hozirgi o'zbek terminologiyasining shiddat bilan taraqqiy etishi til lug'at tarkibining boyishi va takomillashuviga olib keldi. Terminga xos belgilardan biri uning izohi va ta'rifi o'ydinlik kiritish, terminning ma'noviy qurshovida mavjud qo'shimcha semalarni yuzaga chiqarish ilm-fan tilining rivojlanishida, o'zga soha oid terminologik tizimlar tarkibida yaqqol seziladi. Bugungi o'zbek terminologiyasining boyishida yuqorida zikr etilgan jihatlar hamon ustunlik qilmoqda. O'z qatlamning salmoqli o'rni qatori, o'zlashmalarning ham sezilarli mavqei saqlanib qolmoqda. O'zlashmalarning til terminologiyasi boyishidagi o'rnini birgina internet terminlari misolida ko'rish mumkin. Olib borilgan izlanishlar o'zbek tili internet terminologiyasining 54% ini o'zlashmalar, chunonchi, rus tilidan o'zlashgan internet terminlari 31%, ingliz tilidan aynan o'zlashgan baynalmilal internet terminlari 23% ni tashkil etishini ko'rsatgan (Saidqodirova 2018). Xullas, o'zbek terminologiyasi bir necha asrlik shakllanish va tarqqiy etish bosqichlarini bosib o'tdi. Bu bosqichlarda o'zbek terminologiyasi nafaqat o'z ichki resurslari, shuningdek, qarindosh bo'lmagan tillar boyliklaridan o'rni bilan

foydalangan holda rivojlanish yo'lida davom etdi. Terminlarning shakllanish hamda yasaliş yo'llari xususida so'z ketganda quyidagi jihatlarni inobatga olish taqozo etiladi: o'z milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan unumli foydalanish; boshqa tillarning so'z boyliklaridan o'rni bilan istifoda etish (o'zlashtirish); tayyor standart terminelementlar (o'zbekcha va baynalmilal)ni qo'llash; morfologik (affiksatsiya, abbreviatsiya), sintaktik (kompozitsiya) va semantik so'z yasaliş vositalariga murojaat qilish.

Hozirgi vaqtda o'zbek terminologiyasi har tomonlama shahdam qadamlar bilan taraqqiy etmoqda. Ilm, fan va texnika, siyosat, iqtisodiyot va madaniy hayotga doir asosiy tushunchalar mutanosib terminologiya tizimi bilan ta'minlangan. Mustaqillik yillari mamlakatda turfa ikki tilli, ko'p tilli hamda izohli lug'atlar dunyo yuzini ko'rdi. Ayni paytda turli sohaga oid terminologik lug'atlar tuzish borasida jadal ishlar amalga oshirilmoqda, terminologiyaga oid o'quv, o'quv-metodik va ilmiy adabiyot nashrdan chiqmoqda. O'zbek terminologiyasining yanada rivojlanishida ommaviy axborot vositalarining o'rni salmoqli bo'lmoqda. Hozirgi o'zbek adabiy tili muayyan terminologik tizimi boyishi, to'ldirilishi va takomillashishining bosh manbasi, boshqa tillarda kechayotganidek, shubhasiz, o'z lug'at boyligi ekanligi ayni haqiqat. O'zbek terminologiyasining o'z boyliklari va imkoniyatlari hisobiga taraqqiy etishi ikki yo'l bilan voqelanadi: a) tilda mavjud, tayyor so'zlardan yangi narsa-predmet va tushunchalarni ifodalashda foydalanish: b) o'zbek adabiy tili so'z yasash imkoniyatlari ishtirokida yangi terminlar yaratish. Yangi terminlarni ro'yobga keltirishda so'z yasashning morfologik, semantik va sintaktik usullaridan unumli istifoda etiladi. Terminlar yaratishda kalkalash usulining ham sezilarli o'rni bor. O'zbek tili terminologiyasining ulkan ulushini ruscha-baynalmilal fond asosida yuzaga chiqqan nomlar tashkil etadi. Boshqa noturkiy tillardan o'zlashgan terminlar o'zbek xalqi faoliyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, sotsial, madaniy, ma'naviy jabhalarini qamrab olganligi bilan xarakterlidir. O'zbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989- yilning 21-oktabrida "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi o'zbek tili so'z boyligining asosiy qatlamlaridan hisoblanmish terminologik leksikaga yangicha munosabatda bo'lishni taqozo etdi. Qonunning 7-moddasida ta'kidlanganidek, "Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi".

Globallashuv, internet va kompyuterlashtirish asrida O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyati safidan o'rin olishi davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va h.k. aloqalarning qizg'in, jadal suratlar bilan rivojlanishiga olib keldi. Bunday munosabatlarning ijobiy natijalari nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotda, shuningdek, tilda ham o'z ifodasini topmoqda. So'nggi yillarda o'zbek terminologiyasi tayyor xorijiy leksik birliklar hamda ular anglatuvchi akademik

litsey, kollej, magistr, magistratura, bakalavr, tender, preferensiya, investitsiya, litsenziya, diler, megapolis, ekologiya, ekspert, demping, inflyatsiya, kliring, supermarket, minimarket, giper market, chat, paynet, elektorat, narkobiznes, milliy aviakompaniya, klasster, robot-taksi, drayver, elektron viza, tranzit biznes, trend, brend, logistika, vatsapp, rouming, instagram, telegram, mikrozaym, investor, onlayn, oflayn, onlayn-broker, onlayn rejim, keys-stadi, innovatsion texnopark singari mutlaqo yangi tushunchalar va realiyalar hisobiga boyib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi olimlarining dunyoning rivojlangan mamlakatlari yetakchi muassasalari ilm ahli bilan o‘rnatgan ilmiy-texnik munosabatlarining jadallashuvi, hamkorlikda dolzarb ilmiy masalalar ustida izlanishlar olib borishning yo‘lga qo‘yilishi, yosh iste’dod egalarining nufuzli chet el universitetlari va institutlarida o‘qishi yoxud malaka oshirishi terminlar sistemasining yaqinlashuvi, boyishiga ko‘mak beradi. Hozirgi o‘zbek terminologiyasi uchun G‘arb tillari, ayniqsa, ingliz tilidan ko‘plab terminlarning quyilib kelishi diqqatga sazovordir. Shu bilan bir qatorda, o‘zbek tili terminlarining boshqa tillar tomonidan o‘zlashtirilayotgani ajablanarli hol emas. Zero, so‘z o‘zlashtirish hodisasining ikki tomonlama sodir bo‘lishi tilshunoslikda allaqachon tasdig‘ini topgan. Ta’kidlash joizki, 1999 yilning may oyida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusiga muvofiq o‘zbek kurashi bo‘yicha jahon birinchiligi o‘tkazildi. Keyinchalik bu sport turining ommalashuvi va dunyo sahnasiga chiqishi natijasida kurash, yonbosh, chala, halol, g‘irrom kabi terminlar xalqaro sport terminologiyasining mulkiga aylandi (Bektemirov 2002;10). Sharq taronalari (Vostochniye melodi), o‘zbek modeli (Uzbekskaya model) singari terminlar jahonga mashhur bo‘ldi. Mahalla institutining qayta tiklanishi fuqarolar yig‘ini, fuqarolar yig‘ini raisi, oqsaqol va h.k. terminlarning o‘zga tillar so‘z boyligidan mustahkam o‘rin olishi yoki tarjima qilinishiga bois bo‘ldi. Qayd etish lozimki, o‘zbek terminologiyasi tizimida xorijiy tillarga taalluqli tushunchalarni o‘z ichki imkoniyatlar asosida ifodalash tamoyili yetakchilik qilmoqda. Bunday jarayon paytida chetdan kelayotgan o‘zlashmalarning bir qismi o‘zbekcha mutanosiblari bilan almashtiriladi yoki tarjima (kalka) qilinadi. Ushbu usul yangi tushunchalarni atashda o‘ta qulayligi va mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Masalan, aksiyadorlik jamiyati (aksionernoye obshestvo), erkinlashtirish (liberalizatsiya), tijorat banki (kommercheskiy bank), muzyorar (ledokol), kichik biznes (maliy biznes), soliq stavkasi (nalogovaya stavka), tadbirkor (predprinimatel), xususiy sektor (chastniy sektor), infratuzilma (infrastruktura), ekologik xavfsizlik (ekologicheskaya bezopastnost), siyosiy ekstremizm (politicheskii ekstremizm), potensial xavf-xatar (potensialnaya ugroza), mintaqaviy mojaro (regionalniy konflikt), nevrojarohat (tib.nevrologiya), tabofalajlik (tib.taboparalich), ekspert kengashi (ekspertnaya komissiya), yuridik shaxs (yuridicheskoye litso), plastik kartochka (plastikovaya kartochka), kichik biznes subyektlari (subyekti malogo biznesa), moliyaviy organlar (finansoviye organi), raqamli tarmoq (digital network), manzil

niqobi (address mask), alfa-sinov (alpha testing), yashil kompyuter (green computer), elektron hamyon (electronic purse) va h.k. shular jumlasidandir. O'zlashma terminlarni muqobili bilan almashtirish ham faol sanaladi: burun chig'anog'i (tib. nosovaya rakovina), miya oyoqchalari (tib. nojki mozgoviye), logistik markaz (logisticheskiy sent), suyaklanish (tib.okosteneniye), betoblik (tib.nedomoganiye), so'roq (komp.polling), tuynuk (komp.hatch), sukut (komp.default) va h.k. Chet tili terminlarini so'z yasalishi usullari (so'z yasovchi modellar) asosida yangidan yuzaga kelgan yasamalar bilan almashtirish jarayonida o'zbek tili lug'at fondidan oluvchi (adresat), jo'natuvchi (adresant), tavsiyanoma (xarakteristika), buyurtma (zayavka), narxnoma (preyskurant), ma'lumotnoma (spravka), fuqarolik (poddanstvo), daxlsizlik (immunitet), ishbilarmon (predprenimatel), ta'mirchi (restavrator), tiriltirish (tib. oживleniye), jismoniy shaxs (fizicheskoye litso), g'aznachi (kassir), aqlli tarmoq (komp. smart network), kalitli nomlash (komp. indexing) singari ko'pgina terminlar mustahkam o'rnini topdi. O'zbek tili terminologiyasi tizimida muayyan tushunchalarning muqobili bo'lmaganligi bois ularni bitta so'z bilan ifodalashning imkoniyati cheklangan. Chetdan kirib kelayotgan tushunchani bir qancha so'zlar yordamida izohlash yoki tavsiflash terminologiya talablariga ziddir. Mana shunday holatlarda ruscha-baynalmilal terminlar donor tilda qanday shaklda bo'lsa o'zbek tiliga ayni shu shaklda tayyor tarzda qabul qilinadi. Masalan: budjet – budjet, kredit - kredit, atom - atom, gidrolokatsiya – gidrolokatsiya, deduksiya - deduksiya, gerb – gerb, auditor – auditor, repatriatsiya – repatriatsiya, fraksiya – fraksiya, profitsit-profitsit, integratsiya-integratsiya, diplomatiya-diplomatiya, texnologiya-texnologiya, solyari-solyari, 44 stomatologiya-stomatologiya, timidin-timidin, gers-gers, volt-volt, amperamper, mentalitet-mentalitet, kislород-kislород, uglerod-uglerod va h.k. Ayni holatni tilshunoslik terminlari sistemasida ham kuzatamiz: aksent, artikulyatsiya, fonetika, fonema, diftong, reduksiya, metateza, dissimilyatsiya, logografiya, affiks, pragmatika, sintagmatika, semantika, idioma, infinitiv, gerundiy, semiotika, sinergetika, mentalingvistika, morfologiya, konsept, geshtalt, biolingvistika, diskurs va h.k. Ilm-fan, texnika va ishlab chiqarishning shiddat bilan rivojlanayotganligi, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlarida sodir bo'layotgan globallashuv va integratsiya jarayonlari tillarning o'zaro jips aloqalarga kirishi ularga xos leksik fondning boyishiga zamin yaratdi. Chunonchi, bugungi hayotni zamonaviy axborot kommunikatsiya tarmoqlari, xususan, internet va ushbu sohada qo'llanuvchi terminlar sistemasiz tasavvur etishning aslo imkoni yo'q. O'zbek tili terminologiyasi tarkibiga kirib kelayotgan internet terminlari asosan o'zlashmalardan iborat bo'lib, ularni ikki, ya'ni ingliz tilidan aynan o'zlashgan overlay, paket, peydjing, trakt, petebayt, ping, piksel, plagin, gigabayt, terabayt, exabayt, kross-brauzer va boshqalar. Hamda rus tilidan o'zlashgan yakor, massiv, magistral, shlyuz, shrift, adaptatsiya kabi guruhlarga ajratish o'zini oqlaydi. Shu jouda yakor o'rnida langar, shlyuz o'rnida to'g'on, shrift

oʻrnida harf, magistral oʻrnida shoxyoʻl leksemalarini qoʻllashni tavsiya etish mumkinligini qayd etamiz.

Xulosa: Hozirgi vaqtda fan va texnika sohlarida yuz berayotgan shiddatli rivojlanish, innovatsiya respublika aholisi faoliyatining turli qirralariga samarali taʼsir oʻtkazmoqda. Fan va texnika qoʻlga kiritgan eng oxirgi muvaffaqiyat va yutuqlar asosidagi yangi texnika vositalariga egalik qilinmoqda. Ushbu texnika va texnologiya vositalari nomlarini anglatuvchi terminologik leksika oʻzbek tili lugʻat tarkibining kundankunga boyib, kengayib borishida munosib ulush boʻlib qoʻshilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda taʼkidlash lozimki, Mustaqillik 48 davri oʻzbek terminologiyasi oʻz qaror topish yoʻlining boshlanish nuqtasida turibdi. U oʻzbek tilshunosligining muhim sohasi sifatida yillar davomida yigʻilgan tajribalar zaminida taraqqiy etmoqda, takomillashmoqda va kengaymoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bektemirov X., E.Begmatov. Mustaqillik davri atamaları. –T., 2002.
2. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси.- Тошкент: Ўқитувчи
3. Абдушукуров Б. Эски туркий тил лексикаси. -Тошкент, 2015.
4. Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати.-Тошкент: Адолат, 2002.
5. Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. -Тошкент.